

POSSEIBLE: FELSEFE DERGİSİ

Cilt 10 / Sayı 2 / Aralık 2021

ISSN: 2147-1622

Salih Zeki Bey ve Bilim Felsefesi

Vural Başaran

Ankara Üniversitesi
vbasaran@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2721-5234

Öz

Bu çalışmada, Türk bilim tarihi ve felsefesinin kurucularından olan matematikçi Salih Zeki Bey'in bilim felsefesi çalışmalarını inceledik. Bunun için öncelikle yaptığı tercüme ve telif eserleri derledik. Özellikle Fransızcadan Türkçeye yaptığı kitap çevirileri yazımızın ana eksenini oluşturdu. Bu bağlamda değerlendirdiğimiz başlıca eserler Poincaré ve Bertrand'ın Salih Zeki Bey tarafından yapılan tercümeleridir. Poincaré, uzlaşımçı bilim felsefesinin kurucusudur. Önerdiği felsefi yaklaşım XX. yüzyıl bilim anlayışını derinden etkilemiştir. Salih Zeki Bey bu felsefi yaklaşımı Türk felsefe geleneğine tanıtarak kanaatimizce bilim felsefesinin gelişiminde çok önemli bir rol oynamıştır. Diğer önemli bir tercüme eser de Bertrand'ın ders kitabı niteliğindeki *Bilim Felsefesi*'dir. Bu iki eser dönemin başta metodoloji olmak üzere aşağı yukarı bilim felsefesinin önemli tüm konularını içermektedir. Salih Zeki Bey'in bu tercüme haricinde mantık alanındaki çalışmalarına da değindik. Hem Poincaré'nin çevirilerinde Avrupa'da cereyan eden yeni mantık çalışmaları hem de müstakilen yazdığı makalelerde bu mantık çalışmalarını ele almıştır. Ayrıca skolastik anlayış ve pozitivism gibi bilim felsefesi ile doğrudan irtibatlı olmasa da kendi bilimsel yaklaşımını ortaya koyan çalışmalarını da tanıtmaya çalıştık. Sonuç olarak kendisinin Türk bilim felsefesine yaptığı katkıları ifade etmeye çabaladık.

Anahtar sözcükler: Salih Zeki Bey, Henri Poincaré, Alexis Bertrand, Bilim Felsefesi

Makale Bilgileri:

Başaran, Vural. 2021. "Salih Zeki Bey ve Bilim Felsefesi." *Posseible: Felsefe Dergisi* 10, no. 2: 104-17.

Kategori: Araştırma Makalesi / Gönderildiği Tarih: 14.09.2021
Kabul Edildiği Tarih: 26.11.2021 / Yayınlandığı Tarih: 27.12.2021

POSSEIBLE: JOURNAL OF PHILOSOPHY

Volume 10 / Issue 2 / December 2021

ISSN: 2147-1622

Salih Zeki Bey and Philosophy of Science

Vural Başaran

Ankara University
vbasaran@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2721-5234

Abstract

In this study, we examined Salih Zeki Bey's studies in the philosophy of science, a mathematician and one of the founders of Turkish history and philosophy of science. For this purpose, we firstly examined his translations and copyrighted works. Especially the translated books from French into Turkish formed the main axis of our article. The most important works we evaluate in this context are his translations of Poincaré and Bertrand. Poincaré's philosophical approach has profoundly influenced the understanding of science in the 20th century. In our opinion, Salih Zeki Bey, by introducing this philosophical approach to the Turkish philosophical landscape, played a very important role in the development of the philosophy of science in Turkey. Another important translation by him is a textbook titled *Philosophy of Science* by Alexis Bertrand. These two works cover more or less all the important topics of philosophy of science, especially the methodology of the time. In addition to these translations, we also looked at his works in the field of logic. Overall, this article shows Salih Zeki Bey's contributions to Turkish philosophy of science.

Keywords: Salih Zeki Bey, Henri Poincaré, Alexis Bertrand, Philosophy of Science

Article Information Tag:

Başaran, Vural. 2021. "Salih Bey ve Bilim Felsefesi." *Posseible: Journal of Philosophy* 10, no. 2: 104-17.

Category: Research Article / Date Submitted: 14.09.2021

Date Accepted: 26.11.2021 / Date Published: 27.12.2021

Salih Zeki Bey ve Bilim Felsefesi

Vural Başaran

1. Giriş

1864'te İstanbul'da dünyaya gelen Salih Zeki Bey, küçük yaşlarda hem annesini hem de babasını kaybetmiştir. Büyükannesi tarafından büyütülmüş ve 1873 yılında Darüşşafaka'ya kabul edilmiştir. Burada sekiz yıl okuduktan sonra bütün sınıfları birincilikle geçerek mezun olmuştur. Daha sonra Fen Fakültesi'nde Sayılar Teorisi öğretim üyeliğinde de bulunan Mehmet Nadir kendisine Darüşşafaka'da öğretmenlik yapmıştır. Mezuniyetten sonra Posta ve Telgraf Nezareti'nde çalışmaya başlamış, daha sonra yine bu kurumun verdiği burs ile Paris'e yükseköğrenim görmeye gitmiştir. Geldikten sonra sırasıyla önce Posta ve Telgraf Nezareti'nde mühendis olarak çalışmış, oradan 1910'da Galatasaray Lisesi'ne müdür olarak atanmış ve 1913'te Darülfünun rektörlüğüne geçmiş, aynı zamanda da Fen Fakültesi'nde matematik bölümü hocalığı vazifesini sürdürmüştür. 1919'da geçirdiği bir ruhi bunalım neticesinde Fransız Hastanesi'ne yatırılan Salih Zeki Bey, bundan iki sene sonra da hayata gözlerini yummuştur¹ (Saraç 2001, 15-17).

Salih Zeki Bey, matematiksel bilimlerin hemen hepsinde kalem oynatan bir matematikçi ve mühendistir. Bunun yanında Türkiye'de bilim tarihi ve bilim felsefesi araştırmalarının da öncüsü olmuş, bu alanlarda telif-tercüme kitap ve makaleler yazmıştır. Bunlardan özellikle meşhur Fransız filozof ve matematikçi Henri Poincaré'den (1854-1912) ve Alexis Bertrand'dan (1850-1923) yaptığı çeviriler Türk

¹ Ayrıca Salih Zeki Bey'in biyografisindeki eksikliklere dikkat çeken ve özellikle onun ikinci eşi Halide Hanım'ın verdiği bilgilere dayanarak çok boyutlu bir resim çıkarılması gerekliliğini savlayan bir çalışma için bkz: Şeref Etker, "Salih Zeki Bey - Üç Boyutlu Bir Biyografi İçin", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, sy 1 (2005): 137-54. Salih Zeki Bey'in hayatının kronolojik bir incelemesi için bkz: (R. Demir ve Kalaycıoğulları 2004)

bilim felsefesi çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. Poincaré'den *İlmin Kıymeti*², *İlim ve Faraziye*³ ve *İlim ve Usul*⁴ adlı kitapları çevirmiştir. Fransız filozoflarından Alexis Bertrand'ın (1850-1912) *Principes de philosophie scientifique et de philosophie morale* (Paris 1893) adlı ders kitabı yine Salih Zeki Bey tarafından, *Mebâdî-yi Felsefe-i İlmiyye ve Felsefe-i Ahlâkiyye* (Bilim Felsefesinin ve Ahlak Felsefesinin İlkeleri, İki Cilt, İstanbul 1917) başlığı altında Türkçeye aktarılmıştır. Bu kitapların yanı sıra *Mizan-ı Tefekkür*, "Bir Mektub" gibi mantık çalışmaları da dikkate değer bilim felsefesi metinleridir. Ayrıca Auguste Comte, Skolastisizm ve bilimlerin tasnifini ele aldığı makaleleri de şöyle sıralayabiliriz: "Ogüst Konte" (Halide Salih [Edip] ile birlikte) [Auguste Comte], "Ogüst Kont: Felsefe-i Müsbete [Auguste Comte: Pozitif Felsefe]" "Iskolastik [Skolastik]", "Mâhiyet-i Tasnîf [Tasnifin Önemi], "Hikemiyyât: Tasnîf-i Ulûm: Mütâla'at-ı Umûmiyye [Felsefe: Bilimlerin Tasnifi: Genel Mütalaa] ", "Kütle-i Maddiyye Cevher mi Araz mı? [Maddi Kütle Cevher midir Araz mı?]"

Bu çalışmaların haricinde Salih Zeki Bey, fizik ve matematik eserlerinde de felsefi yaklaşımını ortaya koyan yaklaşımlar sergilemiştir. Ancak biz burada genel olarak onun bilim felsefesi alanına giren metinlerini değerlendirmeye çalıştık.

2. Uzlaşımçılık ve Poincaré

Salih Zeki Bey'in bilim felsefesi sahasına yaptığı en önemli katkılardan biri, Poincaré'nin bilim felsefesiyle ilgili görüşlerini ortaya koyduğu *İlmin Kıymeti*⁵ (İstanbul 1912), *İlim ve Faraziye* (İstanbul 1927) ve *İlim ve Usûl* (İstanbul 1928) adlı kitaplarını Türkçeye çevirmesidir. İki tanesi⁶, müterciminin ölümünden sonra, Cumhuriyet Dönemi'nde yayımlanan bu çevirilerden Avrupa'da gelişen ve pozitivistlere rakip olabilecek konvansiyonalizm (uzlaşımçılık) gibi farklı bir bilim anlayışının XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Salih Zeki Bey vasıtasıyla Türk düşünörlere tanıtıldığı anlaşılmaktadır. Biz de bu eserler üzerinden konvansiyonalizm fikrini ve Poincaré'nin düşüncelerini ele alacağız.

Poincaré 1902'de yayımladığı *Bilim ve Hipotez* adlı eserde uzlaşımçılık felsefesini açıkça ortaya koyar. Bu felsefe temel bilimsel ilkelerin evrenin "gerçek" doğasını yansıtmadığını ancak gözlem ve deneylerle çalışmadığı müddetçe doğal dünyanın kullanışlı bir yolunu verdiğini iddia eder (Nye 1979).

Poincaré, uzlaşımçı bilim felsefesine geometrinin yapısını tanımlayarak başlar (Gillies 2018, 75). Alman filozof Immanuel Kant (1724-1804) geometriyi sentetik-apriori önermeler olarak görmüştü. Buna göre geometrinin önermeleri deneyden

² Kitabın yayımlanma tarihi 1905, Salih Zeki Bey tarafından yapılan tercümenin yayımlanma tarihi 1912'dir.

³ Kitabın yayımlanma tarihi 1902'dir, Salih Zeki Bey tarafından yapılan tercümesi yazarın ölümünden sonra 1927'de yayımlanmıştır.

⁴ Kitabın yayımlanma tarihi 1908'dir, Salih Zeki Bey tarafından yapılan tercümesi yazarın ölümünden sonra 1928'de yayımlanmıştır.

⁵ Bundan sonra kitap isimleri sırasıyla *Bilimin Değeri*, *Bilim ve Hipotez* ve *Bilim ve Metot* isimleri ile verilecektir.

⁶ *Bilim ve Hipotez* ve *Bilim ve Metot* adlı eserlerin bazı bölümleri Salih Zeki Bey sağken yayımlanmış ancak kitap olarak basımları filozofun ölümünden sonra yapılmıştır.

bağımsız yani önsel ve bununla beraber sentetik bir yapıya sahipti. Ancak Nikolai Lobachevski (1792-1856), Janos Bolyai (1802-1860) ve Riemann'ın (1826-1866) Öklid-dışı geometrileri keşfi ve bunların matematik uygulamaları bütün matematik camiasını derinden sarstı. İşte Poincaré de bu yeni geometrilerin ortaya çıkmasından aldığı güç ile Kant'ın geometri anlayışı ile hesaplaşmaya girdi. Ona göre geometrinin önermeleri ne sentetik apriori ne de deneyle gösterilebilecek yani aposteriori önermelerdir. Bilakis bu tip önermeler “uzlaşımsal”dır. Poincaré bundan kastının ne olduğunu kanaatimizce en öz biçimde *Bilim ve Hipotez* adlı eserinin Öklid-dışı geometrileri ele aldığı şu bölümünde verir:

O halde geometri aksiyomları, ne apriori sentetik hükümlerden, ne de deneysel olaylardan ibaret değildir.

Onlar birtakım uzlaşımlardır⁷; bizim mümkün olan bütün uzlaşlar içinden yaptığımız seçime, deneysel olaylar *rehberlik* eder; fakat bu seçim *hürdür* ve ancak her türlü çelişmeden kaçınmak zoruyla sınırlıdır. Bundan dolayıdır ki, postulatların kabulünü sağlayan deneysel kanunlar ancak yaklaşık oldukları halde bu postulatlar kesin olarak doğru kalabilirler.

Başka bir deyişle, *geometri aksiyomları* (aritmetikten bahsetmiyorum), *kılık değiştirmiş tariflerden başka bir şey değildir*. Hal böyle olunca, şu soru hakkında ne düşünmeli: Öklid geometrisi doğru mudur?

Böyle bir sorunun hiçbir mânası yoktur.

Bu, âdeta metre sisteminin doğru, eski ölçümüzün yanlış; Descartes koordinatlarının doğru, kutupsal koordinatların yanlış olduğunu ileri sürmek demektir. Bir geometri başka bir geometriden daha doğru olamaz; ancak *daha kullanışlı* olabilir (Poincaré 1964a, 57-58).

Geometrinin uzlaşımsal olması geometri ile irtibatı bulunan diğer disiplinlerin de uzlaşımsal önermeler olduğu sonucunu doğurur. Bu felsefi görüşe göre deneyler geometrileri ortaya çıkarmaz, tam aksine kullandığımız geometriler deneyin içeriğini belirler. Bu da uzlaşımın bir sonucudur. Örneğin bir maddeden bir çember yaparsak ve bunun çevresinin yarıçapına oranının π sayısına eşit olup olmadığını ararsak elimize ne geçecektir? Poincaré bu soruya “böylece uzayın özellikleri hakkında değil, bu halkanın maddesiyle, ölçülerin yapılmasına yarayan metrenin maddesinin özellikleri hakkında bir deneyde bulunulmuş olacaktır” (Poincaré 1964a, 83) der. Buradan deneyin rolüne ilişkin şu sonuç çıkar: Deneyler bize sadece cisimler arasındaki bağıntıları bildirebilirler; içlerinden hiçbirisi cisimlerle uzayın, ya da uzayın çeşitli parçalarının birbirleriyle olan bağlarına ait değildir ve olamaz (Poincaré 1964a, 91). Yapılan bütün ölçüm ve deneyler uzayda bulunan cisimlerin birbirleri ile ilgili irtibatlarından başka bir şey vermez.

⁷ 1964 yılında basımı yapılan elimizdeki çeviride “uzlaşım” sözcüğü yerine “itibar” sözcüğü kullanılmıştır.

Poincaré, geometri ve deney hakkındaki görüşlerini ortaya koyduktan sonra, felsefesinin diğer bir önemli noktası olan fiziğe geçer. Bu fikirlerini de *Bilim ve Hipotez*'de açıklar. Aslında Poincaré'nin, geometrinin uzlaşımsal yapısını verip bunun üzerine deneyin de bu türden bir faaliyet ve önermeler bütünü olduğunu ifade etmesi klasik mekaniğin de uzlaşımsal bir alan olduğu fikrini inşa etmesine neden olur.

Poincaré, klasik mekaniğin ilkelerini de birer uzlaşma olarak görmüştür. Örneğin, 'hiçbir kuvvetin tesiri altında bulunmayan bir cismin hareketi ancak doğru ve düzgün bir hareket olabilir şeklinde ifade edilen eylemsizlik ilkesi apriori olarak zihinde bulunan bir hakikat midir?' sorusunu araştıran yazar bunun böyle olmadığını söylemiştir. Eğer apriori bir yasa olsaydı Greklerin bunun farkına varabileceklerini ifade etmiştir (Poincaré 1964a, 104). Apriori olarak kabul edilemeyecek olan bu ilke deneysel olarak mı elde edilmiştir? Poincaré bunun da mümkün olamayacağını, çünkü her türlü etkinin haricinde tutulabilecek bir deney tasarlamının mümkün olmadığını ifade etmiştir (Poincaré 1964a, 105). Yazar, deneysel düşüncelerin bir gün başka bir deney yardımıyla çürütülebileceğini söylemiştir. Öyleyse deneysel bir prensip olan atalet ilkesinin de ileride başka bir deney yardımıyla çürütülemeyeceği endişesini fizikçilerin neden duymadığını sormuştur. O, bu soruya " çünkü onu kesin bir denemeden geçirmek hiçbir zaman mümkün olamayacaktır" cevabını vermiştir (Poincaré 1964a, 109-10).

Tıpkı yukarıda verdiğimiz eylemsizlik ilkesi gibi, klasik mekanikteki ivme kanunu da Poincaré için uzlaşımsal bir anlam taşımıştır. "Bir cismin ivmesi, onun üzerine tesir eden kuvvetin cismin kütlelerine bölümüne eşittir" (Poincaré 1964a, 111) kanununun deneyle doğrulanmasının mümkün olup olmadığını soran yazar bu kanunda geçen ivme, kuvvet ve kütle niceliklerinin ölçülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Zamana dair problemi geride bırakırsak Poincaré ivmenin ölçülebileceğini söylemiştir. Ancak kuvvet ve kütlelerin ne olduğunun bile bilinemediği için ölçülemeyeceğini ifade etmiştir. Newton, Thomson ve Tail gibi bazı bilginlerin verdiği kütle tanımı ile Lagrange ve Kirschhoff gibi bilginlerin verdiği kuvvet tanımını örnek olarak verilmiştir (Poincaré 1964a, 112). Birbirinden farklı olan bu tanımların ortaya çıkardığı zorluklar işi içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. İki "kuvvetin eşitliğini tarif ederken etkinin tepkiye eşitliği prensibine yer vermek zorunda olduğumuzdan bu prensibe deneysel bir kanun gözüyle değil bir tarif gözüyle bakmamız gerekir" (Poincaré 1964a, 114). Netice itibarıyla Poincaré kütlelerin hesaplarda kolaylık olsun diye kabul edilmiş olan birtakım katsayılar (Poincaré 1964a, 118) olduğunu ifade etmiştir.

Poincaré hem eylemsizlik ilkesinin hem de ivme yasasının deneysel yasalar değil de uzlaşım ürünü olduklarını gösterdikten sonra deneyin rolünü de es geçmemiş ve onu şu paragrafta vermiştir:

O zaman, deneyle ispatlanmayan bu prensiplerin mutlak olarak boş ve manasız olduğu söylenecektir; deney onlara karşı bir şey diyemiyor; onlar da bize faydalı bir şey öğretmiyorlar; öyleyse dinamik okumak neye yarayacaktır?

Bu çok acele verilen mahkûmiyet kararı haksızdır. Tabiatla *mükemmel olarak tecrit edilmiş*, mükemmel olarak her türlü dış tesirden korunmuş bir sistem yoktur; fakat *yaklaşık şekilde* tecrit edilmiş olan sistemler vardır (Poincaré 1964a, 120).

Bunlar uzlaşım sal yapılarıdır. Ancak onların bu özelliği deneyi gereksiz kılmaz ve bu konu hakkında Poincaré açık bir biçimde şunları ifade eder:

Acaba, İvme Kanunu, kuvvetlerin birleşmesi kuralı, keyfi birtakım uzlaşılardan mı ibarettirler? Onlar, birtakım uzlaşım saldır, evet, fakat keyfe göre alınmış değ illerdir. Bilim kurucularını bu kanunları kabulünde deneyler olmasaydı, uzlaşıl da keyfi görüneceklerdi. Fakat ne kadar kusurlu olursa olsunlar, bu gibi deneylerin varlığı, onları haklı göstermeye yetmektedir. Zaman zaman, bu uzlaşıl arın aslında, deneyden geldiklerini görmek iyi bir şeydir (Poincaré 1964a, 125).

Salih Zeki Bey'in 1912 yılında Türkçeye kazandırdığı *Bilimin Değ eri* (Poincaré 1964c) Poincaré'nin dilimize çevrilen ilk eseridir. "Matematik Bilimleri", "Fizik Bilimleri" ve "Bilimin Objektif Değ eri" olarak üç kısma ayrılan bu yapıtın ilk bölümünde "matematikte sezgi ve mantık", "zamanın ölçülmesi",⁸ "uzay kavramı", "uzay ve uzayın üç boyutu" alt başlıkları altında matematiğ in felsefi yönleri tartışılmaktadır. İkinci kısım olan fizik bilimleri (Poincaré 1964c, 120) bahsindeyse, "analiz ve fizik", "astronomi", "matematiks el fiziğ in tarihi", "fiziks el matematiğ in bugün geçirdiğ i buhran", "matematiks el fiziğ in geleceğ i" ve son kısımda "bilim yapma mıdır?", "bilim ve gerçeklik" alt başlıkları altında o günün fizik felsefesi problemleri tartışılmaktadır.

Bilimin Değ eri, her ne kadar *Bilim ve Hipotez*'den sonra yazılmış olsa da Salih Zeki Bey bu kitabı daha önce çevirmiş ve yayımlamıştır. Poincaré, esasında *Bilim ve Hipotez*'de eksik bıraktığı ya da muğ lak kalan bazı noktaları *Bilimin Değ eri*'nde tamamlamaya çalışmıştır. Bu noktalardan ilki Uzay ve Ampirizm başlığı altında ele alınan ve deney fikrinin sınırlarının ne olması gerektiğ inin bildirildiğ i bölümdür. Poincaré, burada deneysel olaylar ve uzay arasındaki uzlaşım saln sağ lanmasını şu şekilde verir: Her şeyden önce deneysel olaylar sıklıkla doğrulansa da her zaman doğrulanamazlar. Bilim insanları bundan kaçınmak için sıklıkla problemi nesnede ararlar. Böylece deney başarısız dahi olsa ona yardım edilir. Esasen bu yardımlar meş rudur ancak yine bu yardımlar uzayın özelliklerinin bütünüyle deneysel hakikatlerden ibaret olmadığını gösterir. Bütün kanunlar da bu gibi yardımlarla deneysel olarak gerekçelendirilebilir. Burada yardımın sınırını son kertede kullanış lılığ ın belirleyeceğ i ifade edilerek, uzaya üç boyut atfedilmesinin deneysel yardımları en aza indirdiğ i için en kullanış lı uzay tasviri olduğ u ilan edilir (Poincaré 1964c, 106-7).

Bir önceki paragrafta Poincaré'nin *Bilimin Değ eri*'ni yazarken konvansiyonalizm fikrini daha açık hale getirmeye çalışmıştır demiştik. Poincaré burada özellikle

⁸ Salih Zeki Bey, Poincaré'nin eserlerinden faydalanarak Darülfünûn'da "Zaman" başlıklı bir konferans da vermiştir. Burada zamanı ontolojik ve epistemolojik olarak ele almıştır. Bu konferans için bkz: (Akbaş 2005)

Fransız filozofu Le Roy'un kendi felsefesini de içine alarak geliştirdiği felsefi öğretiyi kendisinininkinden ayırmak istemiş görünüyor. Lenin'e göre Poincaré, uzlaşımçı felsefesinin Le Roy tarafından inancı idealist bir noktaya çekilmesinden tedirgin olmuştur. Çünkü Le Roy, Poincaré'nin uzlaşımçı yaklaşımının dayanaklarından birisi olan Machçı bilim anlayışının, tanrı bilimini yadsımaya hakkının olmadığını ifade etmiştir (Lenin 1993, 324). Gerçekten de Poincaré, *Bilimin Değeri*'nin üçüncü bölümünde hem Le Roy'un felsefesi ile hesaplaşmaya çalışmış hem de bilimin nesnellliğini kurtarma çabasına girmiştir (Poincaré 1964c, 192). Buradaki konumuz bu iki felsefenin mukayesesi ve ortak noktaları olmadığından detaylarına değinmeyeceğiz.

Salih Zeki Bey'in Poincaré'den çevirdiği ve mütercimim ölümünden sonra yayımlanan son eser *Bilim ve Metot'dur*. *Bilim ve Metot*'da incelenen önemli meselelerden birisi 'Tasadüf' başlığı altında ele alınmıştır (Poincaré 1964b, 7). Burada tesadüf ve olasılık kavramları ile bunların bilimdeki yeri incelenmiştir. Biz de burada kısaca Poincaré'nin bilim anlayışında tesadüfün yerini özetlemeye çalışalım. Evvela tesadüf denilen şey bizim bilgisizliğimizin ölçüsünden başka bir şey değildir. Ansızın beliren olgular, tarif gereğince kanunlarını bilmediğimiz olgulardır (Poincaré 1964b, 90). Tesadüfü daha iyi bir biçimde tanımlamak için sebeplerini bilmediğimiz olguları 1) olasılıklar hesabının bizi geçici olarak bilgilendirdiği ansızın beliren olaylar ve 2) ansızın belirmeyen ve idare edici kanunlarını tayin etmedikçe kendilerine dair hiçbir şey söyleyemeyeceğimiz olgular olmak üzere ikiye ayırmak gerekir (Poincaré 1964b, 61). Bunlardan ilki tesadüfi olgular dediğimiz görüngüleri meydana getirir. Buna örnek olarak kararsız denge verilebilir. Tepe noktası üzerinde duran bir koninin düşeceği taraf bütünüyle tesadüflere bağlıdır. Bütün şartlar uygun olduğu takdirde teorik olarak koninin herhangi bir yana düşmeden tepe noktası üzerinde durması gerekir. Ama esasında böyle bir şey gerçekleşmez. Ağırlık merkezinin bir milim kayması ya da bizim hissedemediğimiz bir rüzgâr gibi dış bir etken koninin düşeceği yeri belirleyecektir. İşte bu tesadüfi bir olaydır. Bu gibi tesadüfi olgularda olasılık hesabı bize geçici olarak bilgi verebilir. Eğer bütün sebepleri bilebilseydik koninin düşeceği yeri de tahmin edebilirdik. Ama gerçek dünya böyle değildir ve bazen olasılık hesapları gereklidir.

Dış dünyadaki olayların çokluğu ve bunların hepsinin etkisini bilmemizin pratikte imkânsız olması hem olguların seçimini zorunlu kılar hem de tesadüfi olayların varlığını açıklar. Poincaré, *Bilim ve Metot*'un umumi sonuçlar kısmında kendi deyişiyle bunları şöyle ifade eder:

Yukarıdaki sayfalarda açıklamaya çalıştığım şey bilginin merakını çeken sayısız olgular arasından bir seçme yapmak üzere işi nasıl tutması gerektiğidir. Çünkü zihninin tabii sakatlığı da onu, her ne kadar seçme daima bir fedakârlık olsa da, buna zorlar. Onu ilkin, bir taraftan çözülecek meselenin tabiatını hatırlayarak, bir yandan da belli başlı çözüm aleti olan insan zihninin tabiatını daha iyi anlamaya çalışarak birtakım umumi düşüncelerle açıkladım; bu misalleri bitmez tükenmezcesine çoğalttım; ben de bir seçme yapmak zorunda kaldım ve tabii olarak en çok incelediğim

meseleleri seçtim. Benden başkaları şüphesiz farklı bir seçme yaptılar, fakat bunun o kadar ehemmiyeti yok, çünkü aynı sonuçlara varacaklarını sanıyorum (Poincaré 1964b, 279).

Özetle bu üç eserle birlikte Salih Zeki Bey Poincaré'nin bilim felsefesini ve uzlaşımıcılığını Türk okurlarına tanıtmıştır. Bundan başka diğer bir önemli çevirisi yine Fransız bir filozof olan Alexis Bertrand'ın ders kitabı niteliğindeki *Bilim ve Ahlak Felsefesi* adlı eseridir. Şimdi kısaca bu metne değinelim.

3. Alexis Bertrand ve Bir Ders Kitabı

Salih Zeki Bey'in Bertrand'dan 1914-15 yıllarında tercüme edip yayımladığı *Mebâdî-i Felsefe-i İlmiyye ve Felsefe-i Ahlâkiyye* (Bertrand 2020) adlı iki ciltlik eserin birinci cildi bilim felsefesine ve özellikle de onun inceleme sahalarından birisi olan metodolojiye dair konuları içermektedir. Hatta metodolojinin Türkiye'ye girişine öncülük eden eserlerden birisi bu çeviridir (R. Demir 2011). Bu kitapta bilim felsefesinin genel konuları ele alınır. Ders kitabı niteliğinde olan bu eser hem tarihsel olarak hem de güncel problemlerle bilim felsefesi konularını içerir. Kitabın birinci kısmında, "Bilim ve Felsefe", "Bilimlerin Sınıflanması ve Sıralanması", "Genel Yöntembilim" ve ikinci kısımda ise "Matematiksel Bilimlerde Yöntem", "Doğa Bilimlerinde Yöntem" ve "Beşerî Bilimlerde Yöntem" başlıkları altında, dönemin aşağı yukarı bütün sorunları ayrıntılı bir biçimde işlenmiş ve tartışılmıştır.

Bertrand, kitabında bilim felsefesindeki farklı epistemolojik ve metodolojik yaklaşımları ele almaktadır. Söz konusu bu farklı yaklaşımların eksik gördüğü yanları ile uygun bulduğu taraflarını ele alan bir metin inşa etmiştir. Meselâ bilimleri tasnif ederken sırasıyla Bacon'un, Ampere'in, Comte'un ve Descartes'in sınıflandırılmaları ardı ardına verilmiştir. Bu isimlerden özellikle Comte'un ve Spencer'in tasniflerinin bir sentezini uygun sınıflandırma biçimi olarak görmüştür. Ancak ikisi de mantık, psikoloji ve metafizik konularında Bertrand tarafından eleştirilmektedir. Comte'tan ayrıldığı nokta "metafiziğe nedenlerin bilimi olarak" atfettiği roldür. Spencer'in mantığı en soyut ve temel bilim olarak ortaya koyması ise Bertrand tarafından doğru bir yaklaşım olarak savunulmaktadır (Bertrand 2020, 307-8).

Bertrand, genel olarak bilimin metodolojisi ve özel olarak matematiksel bilimler, doğa bilimleri ve ahlak bilimleri gibi alt alanların yöntemlerini tartışmıştır. Yine tasnif problemindeki gibi farklı eğilimleri ve kendi düşüncelerini burada tanıtmıştır. Ona göre her bilimde analiz ve sentez ortak olarak kullanılırken, her bilim dalı "gözlem-deney" ve tümevarım denilen yolları kullanmazlar. Örneğin, Bertrand'a göre matematikçiler gözlem ve tümevarıma muhtaç değildir. Buna karşın Salih Zeki Bey bu hükme "çoğunlukla" diyerek bir şerh düşmüştür. Çünkü Salih Zeki Bey'e göre bazı matematik teoremlerini tümevarım yolundan başka bir şekilde kurmak mümkün değildir (Bertrand 2020, 311).

Bertrand, Kepler'in keşiflerini bilimsel yöntem açısından değerlendirir. Kimi filozoflar Kepler'in keşiflerini salt tümevarım ile bulunduğunu iddia ederken Bertrand bu görüşe katılmaz ve yasaların ortaya konma sürecini şu şekilde ifade eder:

Bir örnek: Kepler gezegenlerin yörüngelerinin elips olduklarını ve önceden kabul edildiği gibi çemberden ibaret bulunmadıklarını varsayar: bu hipotezini doğrulamaya başlar; ve ilk önce hesapta yanılır. Adeta şimşek gibi kendisine bir an görünen bu doğru fikri reddeder. Nihayet kendi gök gözlemlerini tamamlayan Tycho Brahe'nin gök gözlemleri imdadına yetişir ve yeniden icra ettiği hesaplar ile Üçüncü Yasa'ya sahip olur; diğer bir ifadeyle gezegenlerin dolanım sürelerinin kareleri, yörüngelerinin büyük eksenlerinin küpleriyle orantılı olduklarını keşfeder. İşte Kepler, bu keşfinin tarihini kaydetmiştir: bu tarih, hipotezin zihninde ortaya çıktığı 8 Mart 1618 tarihidir (Bertrand 2020, 381).

Yukarıdaki alıntıdan açık bir şekilde anlaşılacağı üzere Bertrand her şeyden önce Kepler'in hipotezini doğrulamaya çalıştığını göstermeye çalışır. Bu da onun hipotez kurup onu doğrulamanın bilimin temel metodu olduğuna inandığını gösterir.

Salih Zeki Bey de hipotez hakkındaki görüşlerini uzunca bir dipnotla ortaya koymuştur. Genel çekim yasasının evvela bir hipotez olarak ortaya konduğunu ancak neticeleri tetkik edilerek hakikat seviyesine geldiğini ifade etmiştir. İlk önce bir hipotez olarak ortaya konulan çekim yasası Cavendish'in deneyleri ile beraber gerçekliği ortaya koyan bir olay halini almıştır (Bertrand 2020, 428). Salih Zeki Bey, üniversite öğrencileri için yazdığı bir fizik kitabında da aynı felsefî mütalaayı sürdürmüş ve orada da Newton'un varsayımlarının astronomide gösterdiği başarıdan hareketle en az atom teorisi kadar hakiki bir teori olduğunu ifade etmiştir (Salih Zeki 1327, 15).

Felsefe-i İlmîyye yani *Bilim Felsefesi* kitabı ile birlikte bilim felsefesinin önemli bir kavramı olan "postulat" da Türkçe bilim felsefesi yapma pratiğine girmiştir (E. Demir 2020, 20). Matematikte akıl yürütmenin yapılabilmesi için gerekli hareket noktalarından olan "tarif" ve "aksiyom", Ali Sedad ve İsmail Hakkı İzmirli tarafından yazılan metot kitaplarında önceden ifade edilmişti. Postulatla beraber tanıtılmaya ait her üç prensip de Türk bilim felsefesi ve mantık kitaplarında dikkate alınmaya başlamıştır (Öner 1958, 163).

4. Matematik ve Mantık

Aristoteles, mantık disiplinini bilimsel yöntemin esaslarından birisi olarak ortaya koyduktan sonra mantık ve bilim irtibatı başlamıştır denilebilir. XIX. yüzyılda yeni geometrilerin yanı sıra yeni mantık anlayışları da ortaya çıkmaya başlamıştır. Augustus De Morgan (1806-1871), George Boole (1815-1864) ve William Stanley Jevons (1835-1882), Ernst Schröder (1841-1902), Gottlob Frege (1848-1925) gibi matematikçi ve mantıkçıların girişimleri sonucunda hem yeni bilimlerin ihtiyacını karşılamak hem de yeni bilimlerin sonuçlarına göre mantık ve matematiği yeniden inşa etmek için kollar sıvanmıştır. Bu çalışmalar Türk düşünürleri de etkilemiş ve mantık çalışmaları ilerlemeye başlamıştır. Bu konuda Ali Sedad Bey, yazdığı *Mizanu'l-Ukul Fi'l Mantık ve'l Usul* ve *Lisan'ül-Mizan* adlı eserlerde Avrupa'da gelişen yeni mantık konularını geleneksel İslam mantığı ile uzlaştırarak vermeye çabalamıştır. Bu eserlerde geleneksel mantık konularının yanında Boole ve Jevons

gibi mantıkçıların matematikle mantığın birleştirilmesi çabalarına değinmiştir. Özellikle Boole'un matematiği mantıkla (Köz 2002, 147) izaha çalışması yeni bir çıkır açmıştır. Onun yolundan giden XIX. yüzyıl mantıkçıları bu alana yeni bir soluk getirmişlerdir. İşte Ali Sedad Bey hem bu mantığı tanıtmaya hem de bunun aleyhinde bir konum almasıyla (Takıcağ 2018, 224) yeni mantık tartışmaları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eğitim kurumlarında çalışılmaya başlanmıştır.

Salih Zeki Bey, dönemin önemli matematikçilerinden birisi olarak mantık konusundaki problemlere de değinmiştir. Bu konuya dair *Mizân-ı Tefekkür* (Salih Zeki 1913) adında müstakil bir kitap kaleme almasının yanı sıra Poincaré'den yaptığı çevirilerde ve *Namütenahî* adlı eserde Avrupa'da gelişen mantık çalışmalarını Osmanlılara tanıtmış ve kendi konumunu ifade etmiştir. Salih Zeki Bey, mantığın matematik diliyle yazılması gerektiğini düşünmüş bu konuda mantıkçıların ya da lojiği savunan Russell, Frege gibi filozofların karşısında konumlanmıştır (Takıcağ 2018, 227). Böylelikle denilebilir ki bilim felsefesinin önemli ayaklarından birisi olan mantık çalışmaları da Türk müteferriklerinin ilgi alanına girmeye başlamıştır.

5. Skolastisizm ve Diğer Meseleler

Yukarıdaki serimlemelerde daha çok matematik ve fizik gibi matematiksel bilimlere dair Salih Zeki Bey'in çalışma ve görüşlerini kısaca açıkladık. Salih Zeki Bey, bunun yanı sıra skolastisizm, pozitivism ve bilimlerin tasnifi konularında da müstakil makaleler kaleme almıştır.

Salih Zeki Bey, *Mecmûa-i Ebu'z-Ziyâ* adlı dergide yayımlamış olduğu "Skolastik" makalesinde skolastik zihniyetin Türkiye'ye etkilerini anlatmaya çabalamıştır (Salih Zeki 1330). Makaleyi eski tarz eğitimi benimseyen bir medreseli ile diyalog biçiminde inşa etmiştir. Medreselinin görüşlerini çürütmek için özellikle Orta Çağ'a hâkim olan skolastik felsefe ve onun mantık anlayışının modern bilimlerde yeri olmadığını göstermeye çabalamıştır. Salih Zeki Bey, skolastiklerin sadece mantığa dayalı çözümlere yapmalarının modern bilimin yöntemi olmadığını ifade etmeye çabalamıştır. Modern bilimlerde Eukleides Geometrisi'ne veyahut el-Hârizmî'nin *Kitâb el-Cebr ve el-Mukâbele*'sine, Aristoteles'in *Organon*'una başvurmak zamanı geçmiştir. Bunun yerine yeni bilim yeni yöntemleri kullanmaya başlamıştır. Bu metin bilim felsefesi olduğu kadar iki epistemik grubun çatışmasına bir örnek olması sebebiyle bilim sosyolojisinin de konusuna girer. Ancak burada bu konu bizim çalışmamızın sınırları dışındadır.

Gelelim diğer bir metnine. O da o zamanki eşi Halide Edip Hanım [Adivar] ile beraber kaleme aldıkları Comte ve pozitivism meselesidir. Burada da Comte ve pozitivismin en temel bilgilerini vererek Comte'un bilimler tahlilini ve önemini beyan etmiştir. Salih Zeki Bey burada yaptığı mütalaada bilimi şu şekilde ifade eder:

Üretici bilgi ise, hadiseler arasındaki ilişkilerden, daha doğrusu "doğa kanunları dediğimiz şeylerden ibaretlerdir. Matematik bu ilişkilerin tayinine diğer bilimlerden fazla hizmet ettiği için "bilim" den istenilen şeyi son dereceye ulaştırmıştır. Bundan dolayı "bilimin ne olduğuna dair, matematiğin ve yalnız bunun, tetkiki

iledir ki biri doğru ve sağlam bilgi meydana getirilebilir; henüz gerçek araştırmalarda insan zihninin takip ettiği genel usul ancak mükemmeliyet ile çözülmemiş ve sonuçların çıkarılması da bu kadar sıhhatle yürütülememiştir. İşte 'Comteizm', denilen 'pozitif felsefenin' kurucusu olan Auguste Comte'un büyük noktası buradadır.

Comte öncelikle bilimin tarifini, genelleştirmek suretiyle, matematiğin tarifi dolayısıyla çıkarmış; ikinci olarak bilimsel araştırmada takibi gereken usulü de matematikten almıştır.

Pozitif felsefenin esası hadiselerin tamamının bir takım sabit kanunlara tabi bulunduğunu; fakat bunların gerek ilk nedenler, gerek gerçek sebeplere ulaşılmasının imkansız olduğunu kabul ve tasdik etmekten ibarettir (Salih Zeki ve Adıvar 1324, 184-85).

Yukarıdaki alıntı bize Salih Zeki Bey'in Auguste Comte ve onun pozitivist bilim felsefesini nasıl algıladığını göstermektedir. Buna göre bilim hadiseler arasındaki niceliksel ilişkileri bulmaktır. Doğa bilimleri ve sosyal bilimlerin her ikisi de matematiksel bilimler üzerine bina edilmelidir. Pozitivizmin bilim algısı işte bu anlayış üzerine oluşur.

Salih Zeki Bey bilimlerin tasnifi meselesini incelediği müstakil bir makale de kaleme almıştır. "Tasnif-i Ulum"⁹ yani bilimlerin sınıflandırılması adını taşıyan bu makalede muhtelif sınıflandırmalar ele alınmıştır. Salih Zeki Bey yazdığı bu risalede iki farklı sınıflandırma olduğunu belirtir. Bunlardan ilki felsefi sınıflandırmadır ve bu tip bir tasnif yapan ilk kişi Platon'dur. Diğer bir tasnif türü Fransız ansiklopedist Jean le Rond d'Alembert'in (1717-1783) ilk örneğini verdiği ansiklopedik sınıflandırmadır. Salih Zeki Bey felsefi sınıflandırmayı doğal sınıflandırma olarak görür. Buna karşın ansiklopedik sınıflandırma bilimleri konularına göre sınıflandırdığı için gerçek sınıflandırmadır. Salih Zeki Bey, Platon'dan başlayıp, Aristoteles'le birlikte gelişen klasik tasnife eleştirel bir yaklaşım sergiler. Bu makalede Salih Zeki Bey, Alexis Bertrand'ın yukarıda sözünü ettiğimiz kitabından farklı olarak d'Alambert'in tasnifini de vererek bir bakıma o kitaptaki eksikliği de gidermeye çalışır.

6. Sosyal ve Beşerî Bilimler

Salih Zeki Bey, matematiksel bilimler ve mühendislik alanlarında çalışmış bir bilginidir. Ancak Alexis Bertrand'dan çevirdiği eserde doğa bilimlerinden sonra beşerî ve sosyal bilimlerin de yöntem meselesi ele alınmaktadır. Bertrand'a göre matematiksel bilimler tündengelim, doğa bilimleri ise genelde tümevarımı yöntem olarak benimser. Ahlak bilimlerinde ise bilginler bu iki yöntemin bir sentezi ve bunun yanında bazı özel yöntemler kullanırlar. Örneğin psikolojide iç gözlem, alelaide içebakış veya düşünüm diye tabir edilen özgün bir gözlem yolu mevcuttur. Yine tarihi

⁹ Bu metin 5 Haziran 2021 tarihinde çevrimiçi olarak Salih Zeki Bey'i Anma ve Anlama başlığı ile düzenlenen sempozyumda Alper Atasoy tarafından sunulmuştur. Ayrıca henüz yayımlanmamış ancak yayıma hazırlanan bildiri metnini istifade edebilmem için benimle paylaşmasından dolayı kendisine müteşekkirim.

bir meselede, kanıtların ya da tanıkların inanılabilirliğini sağlamak için ‘tarihin kritiğine’ başvurmak gereklidir. Sosyolojide ise hususi bir yöntem olarak istatistik devreye girer (Bertrand 2020, 431).

Bertrand, öncelikle psikoloji bilimini incelemiştir. Psikoloji, yani ruh bilimi iki şube altında ele alınır. Ruhun doğasının ve özünün zihni ya da maddi olup olmadığı hususundaki tartışmalar ‘metafiziğin’ bir şubesi; içsel fenomenlerle ve psikik olgularla ilgili olan disiplin ise ‘rasyonel psikoloji’ diğer bir ifadeyle bilimin bir şubesi olarak değerlendirilir (Bertrand 2020, 436). Rasyonel psikoloji aynı zamanda deneysel psikolojidir ve burada doğa bilimlerine benzer biçimde tümevarım ve gözlemden oluşan bir yöntem kullanılır.

İçsel olaylar dış dünyada meydana gelen olaylarla benzer biçimde duyuların tanıklıkları ile bilinemez. İçsel olaylar, ruhun, yani zihnin kendi üzerine olan yansımaları ile yani düşünüm yoluyla bilinirler (Bertrand 2020, 436). Dışsal olaylara dair yapılan anlama faaliyeti gözlem olarak adlandırılırken, içsel olaylara yöneltilmiş istemli dikkate düşünüm adı verilir ki, bu deneysel psikolojinin esas yöntemidir. İç-bakış yöntemine özellikle “göz kendini göremez, doğal olarak içe-bakış yöntemi psikolojide uygulanamaz” diyenler de olduğunu bildiren Bertrand, buna karşın görme işlemini gözün yapmadığını bizzat ben’in yaptığını ifade eder. Görme bu haliyle bir bilinç olayıdır (Bertrand 2020, 438).

Bertrand, psikolojinin yönteminin deneysel ve tümdengelimsel mantığın bir sentezi olması gerektiğini iddia eder. Gözlem ve tümevarım ile elde edilen psikolojik yasalar üzerine kurulu bir metot önerilir. Burada sadece beyaz ırka mensup, reşit ve medeni insanlarla sınırlandırılmayan, aksine çocuklar, vahşi ırklar ve hayvanların da içine alındığı karşılaştırmalı bir gözlemsel metot uygulanmasının gerekli olduğunu bildirir. Çünkü ona göre hayvanlar, Descartes’ın iddia ettiği gibi otomat yaratıklar değil sadece bizden aşağı derecede bulunan hemcinslerimizdir. Böylece Bertrand, psikolojinin deneysel yanının 1- İçe-bakış (düşünüm), 2- Karşılaştırmalı ve 3- Teratolojik yani anormal durumları gözlemleyerek elde edilebileceğini söylemiştir (Bertrand 2020, 445).

Bertrand son olarak sosyolojiyi ele alır ve Comte’un da tanımına uygun bir biçimde bu disiplini sosyal fizik olarak niteler. Bütün toplumla bunların dönüşümünü düzenleyen yasalardan bahseden bilime sosyoloji denir (Bertrand 2020, 456). Sosyoloji bilimini belirleyen iki temel yasa vardır: Bunlardan birincisi Comte’un deyişiyle ‘sosyal statik bilimi’ ve ikincisi ‘sosyal dinamik bilimi’dir. Bunlardan ilki sosyal düzeni tanımlamakta diğeri de toplumsal ilerlemeyi belirtmekte kullanılır (Bertrand 2020, 457). Böylece sosyoloji temelde geleceğe yönelik bir bilim olma haysiyetiyle tarih biliminden ayrılır.

Bertrand, genel olarak sosyoloji biliminin modern halini Comte’a atfetmişse de Aristoteles, Montesquieu, Jan Jacques Rousseau ve Condorcet gibi bilginlerin bu bilime olan katkılarını da ihmal etmemiştir. Bununla beraber sosyolojide doğa bilimleri yöntemlerine ek olarak istatistik bilimlerinin de kullanılması gerektiğini söylemiştir. Ancak istatistik ve olasılık biliminin kullanımını tam olarak anlamamıştır. Çünkü bir yerde bunun gerekli bir yöntem olduğunda bahsederken

hemen birkaç sayfa sonra bu yöntemi eleştirmiştir. Hatta Salih Zeki Bey bu noktada şöyle bir dipnot düşmüştür:

Anlaşıyor ki yazarın sosyal bilimlere uygulanan olasılıklar hesabına karşı gösterdiği bu şiddetli dil, yukarıda beyan ettiğimiz inceliklere vâkıf olmayışından ileri gelen bir hâldir. Gerçekten de vaktiyle matematikçilerden Condorcet tanık olunmuş toplumsal olayların delaletiyle geleceğin olasılıklarını belirlemeye kalkışmıştı. Hâlbuki olasılıklar hesabı, bu gibi uygulamaları, sapkın uygulamalardan addeder. Gariptir ki yazar olasılıklar hesabını, sosyolojiye uygulandığından dolayı yukarıda Condorcet hakkında oldukça fazla övgüde bulunduğu hâlde burada onu şiddetle kınamıştır! Yazara göre bu keyfiyet, yani toplumsal olayların böyle bir olasılık yasası olması, güya insan özgürlüğünü sınırlaması demek oluyor. Acaba insan özgürlüğü denilen şey yazarın sandığı gibi ‘mutlak anlamda bağımsız’ bir şey midir (Bertrand 2020, 467)?

Salih Zeki Bey, sosyal bilimler konusunda her ne kadar çok fazla kalem oynatmamışsa da Bertrand’ın bu metni vasıtasıyla sosyal bilimlerin metodolojisi problemlerini de Türk bilginlerine tanıtan isimlerden biridir diyebiliriz. Ancak buralarda Salih Zeki Bey’in matematiksel bilimlere nispetle daha çekingен bir tavır takındığını da ifade etmeliyiz.

7. Sonuç

Türkiye’de bilim tarihi araştırmalarının kurucularından birisi olan Salih Zeki Bey, çeviriler ve telif makaleler yoluyla bilim felsefesinin çağdaş sorunlarını da Türk düşünörlere tanıtmıştır. Bu sürecin üç farklı kaynak üzerinden ilerlediği anlaşılmaktadır.

İlk olarak Türkiye’de XIX. yüzyıl sonlarında yürütölen bilim felsefesi tartışmalarının döneme uygun olarak pozitivism-materyalizm-spiritüalizm ekseninde yürütöldüğünü söylemek mümkündür. XX. yüzyılın başında ise Poincaré, bilim felsefesinde kendine has bir hat çizmeye başlamış ve uzlaşımçılık adı verilen felsefi yaklaşımı ortaya koymuştur. Bu anlayış farklı felsefe okullarını etkilemiştir. Türkiye’de bu etki Salih Zeki Bey’in Fransız yazarın eserlerini tercüme etmesiyle başlamıştır. Evvela *Bilimin Değeri*’ni yayımlamıştır. Bu metin esasen pozitivist bilim felsefesine alternatif bir yaklaşımın Türk bilim felsefesi tarihine girdiğini göstermektedir. Yine bu kitap Avrupa’da cereyan eden yeni mantık ve matematik felsefesi çalışmalarını Türk felsefecilerin ilgisine sunmuştur.

İkinci olarak, Alexis Bertrand’ın ders kitabı niteliğindeki *Bilim Felsefesi*’nin Salih Zeki Bey tarafından tercüme edilmesidir. Bu eser tam bir ders kitabı niteliğinde olup çağının bilim felsefesi konularının aşağı yukarı tamamını ele almaktadır. Özellikle bilimsel yöntem konusu, belki de ilk olarak bu kadar tafsilatlı bir biçimde Türk okurların ilgisine sunulmuştur. Bilimsel yöntemin tarihsel serüveni ile birlikte güncel durum da ortaya konulmuştur. Burada dikkat çeken diğер bir husus sadece doğa

bilimlerinin değil sosyoloji, tarih ve psikoloji gibi sosyal bilimlerin yöntemlerinin ve felsefelerinin de tartışılmasıdır. Bu da esasen bilim felsefesi tarihimiz için önemlidir. Son olarak Salih Zeki Bey'in özellikle Pozitivizm ve Auguste Comte'u tanıttığı makaleler göze çarpmaktadır. Yukarıda da zikrettiğimiz üzere konvansiyonalizm yani uzlaşımçılık pozitivist bilim felsefesi ile bazı noktalarda kesişse de ona alternatif bir bilim yaklaşımı sunmaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki Salih Zeki Bey, dönemin birbirine alternatif olabilecek iki güçlü felsefi yaklaşımını da serimlemek istemiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Salih Zeki Bey özgün bir bilim felsefesi ortaya koymamıştır. Çevirmeyi tercih ettiği isimler ve kitaplar onun uzlaşımçı bilim anlayışını desteklediğine dair bir kanaatin oluşmasına neden olsa da bazı metinleri onu pozitivist bilim anlayışına olan ilgisini de göstermektedir. Örneğin Darülfünun'da yaptığı açış nutkunda (Salih Zeki 1910) "Matematik -öyle sanıldığı gibi- "aklı itibarlar"dan bahsetmez; faydası da fikre "eğlence" sağlamaktan ibaret değildir. Bilakis matematik, filozoflara gördükleri tabii hakikatleri ifade için bir üslup hazırlar. Matematik nazarlarımızdan pek uzak olan evrensel hakikatleri göstermek için yapılmış bir teleskop, nazarlarımıza pek yakın bulunan elementsel hakikatleri göstermek için varlığa getirilmiş bir mikroskoptur. Bir surette ki bu teleskop ile bu mikroskop olmasa idi, bu Âlem'in derunî ahengi, dâhilî intizamı bizce sonsuza değin meçhul ve bakışlarımıza örtük kalır idi"¹⁰ diyerek uzlaşımçı felsefenin matematik felsefesi ile ayrışmaktadır. Ayrıca yazdığı metinler onu "bilimci" felsefi akımın bir temsilcisi olduğu fikrine bizi sürüklemektedir. Bu bağlamda belki de o dönemde yapılan bilim felsefesi tartışmaları bilimci-karşı bilimci çatışması bağlamına oturtulabilir ise daha açıklayıcı bir yorum yapma olanağı bulunabilir.

¹⁰ Bu paragrafa dikkatimi çeken Remzi Demir'e müteşekkirim.

Kaynakça

- Akbaş, Meltem. 2005. "Salih Zeki ve 'Zaman' Başlıklı Konferansı". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, sy 7: 79-96.
- Bertrand, Alexis. 2020. *Mebadi-i Felsefe-i İlmiyye*. Çeviren Salih Zeki. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Demir, Ebubekir. 2020. "Yöntem ve Vicdan Anlayışımızda Bir Eşik: Mebâdî-i Felsefe-i İlmiyye ve Felsefe-i Ahlakiyye". İçinde *Felsefe-i İlmiyye*, 9-23. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Demir, Remzi. 2011. "Felsefe-i İlmiye ve Yöntembilim Şuurunun Gelişmesi". *Bilim ve Ütopya*, sy 205: 80.
- Demir, Remzi, ve İnan Kalaycıoğulları. 2004. "Büyük Bir Matematik Tarihçisi ve Felsefecisi: Salih Zeki Bey (1864-1921)". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, sy 6: 195-211.
- Gillies, Donald. 2018. *Yirminci Yüzyılda Bilim Felsefesi: Dört Ana Tema*. Çeviren Melis Tuncel. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Köz, İsmail. 2002. "Modern Türk Düşüncesinde Mantık Çalışmaları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (1): 135-69.
- Lenin, V. İ. 1993. *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*. Çeviren Sevim Belli. Ankara: Sol Yayınları.
- Nye, Mary Jo. 1979. "The Boutroux Circle and Poincaré's Conventionalism". *Journal of the History of Ideas* 40 (1): 107-20. <https://doi.org/10.2307/2709262>.
- Öner, Necati. 1958. "Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı". *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1): 131-74.
- Poincaré, Henri. 1964a. *Bilim ve Hipotez*. Çeviren Fethi Yücel. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- — —. 1964b. *Bilim ve Metot*. Çeviren H.R. Atademir ve S. Ölçen. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- — —. 1964c. *Bilimin Değeri*. Çeviren Fethi Yücel. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Salih Zeki. 1327. *Hikmet-i Tabîyye-i Umûmiyyeden Mebhas-ı Câzibe-i Umûmiyye*. İstanbul: Dârü't-tıbbâatü'l-âmire.
- — —. 1330. "İskolastik". *Mecmûa-i Ebu'z-Ziyâ*, sy 149 (1912): 163-97.
- — —. 1910. "Nutm-ı İftitâh". *Dârü's-Şafaka* 1 (8): 339-46.
- — —. 1913. *Mizân-ı Tefekkür*. İstanbul: Kanaat Matbaası.
- Salih Zeki, ve Halide Edip Adıvar. 1324. "Ogüst Konte". *Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası* 1 (2): 163-97.
- Saraç, Celâl. 2001. *Salih Zeki Bey: Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Kızıl Elma Yayınları.
- Takıcak, Müjdat. 2018. "Salih Zeki'nin ve Ali Sedad'ın Mantık Algıları". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, sy 38: 221-27.